

Л.Гриневич

ДЕРЖАВНІ ГІМНИ ЯК СИМВОЛИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ І БОРТЬБИ В УКРАЇНІ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.)

Гімни як урочисті пісні, що прославляли богів і героїв, були відомі ще в стародавньому світі – в Єгипті, Месопотамії, Греції. Проте як емблема держави, символ її суверенітету вони стали використовуватися тільки в Новий час, з постанням націй і націоналізму. Наразі Гімн, поряд із Прапором та Гербом є своєрідною візиткою будь-якої держави на міжнародній арені. Водночас як найважливіший національно-державний символ Гімн виступає засобом єднання громадян у найважливіші урочисті хвилини життя держави, дозволяючи всім разом і кожному окремо більш виразно відчувати свою приналежність до неї, усвідомити безперервність її історії, формує небайдуже ставлення до її сьогодення та майбуття. Процес становлення української державності в ХХ ст. виявився вкрай складним і проходив під знаком протистояння ідеологій націоналізму та комунізму. Народжена на уламках Російської та Австро-Угорської імперій у вирі громадянських воєн та революцій, зорієнтована на національний патріотизм молода Українська Народна Республіка так і не встигла ствердитись. Більшу частину минулого століття Україна проіснувала як ефемерне державне утворення в складі СРСР – оплоту комуністичної системи. Втім, під впливом історичних обставин радянська ідеологія перманентно зазнавала трансформацій, пройшовши шлях від декларування принципу пролетарського інтернаціоналізму та агресивного заперечення національного патріотизму як вияву буржуазної ідеології до еволюції в бік російського націоналізму-патріотизму – майже відвертого за часів “пізнього” сталінізму та “цивілізованого”, прихованого у період від Брежньєва до Горбачова. Ці метаморфози радянської ідеології, як і вимушено-традиційна для комуністичного режиму “гра” на національних почуттях неросійських народів з метою спрямування їх творчої енергії в русло збереження єдиної держави та запобігання сепаратистським тенденціям виразно проявились як у творенні та переробці державних гімнів СРСР та УРСР, так і в наполегливих спробах радянської влади дискредитувати в масовій свідомості української спільноти національний гімн “Ще не вмерла Україна”, який уособлював нереалізовану надію на самостійне існування

української держави. Власне кажучи, саме прийняття українського радянського гімну, крім інших політичних завдань, мало на меті запропонувати українцям новий, “альтернативний” національний гімн. А проте цього не сталося, і хоч якби голосно не лунав союзний хор мотиви опозиційного гімну в Україні ніколи не стихали.

Історіографія проблеми, винесеної у заголовок статті, є водночас чисельною і недостатньою. Перша обставина зумовлюється наявністю значної кількості публікацій як наукового, так і популярного характеру, спеціально присвячених історії радянського¹ та національно-патріотичного² гімнотворення. Наукова новизна даної статті полягає в тому, що в ній представлена узагальнююча картина ідеологічного протиборства “на фронті гімнотворення”, зокрема проаналізовано, якою мірою радянський, комуністичний і національно-патріотичний гімни слугували символами політичної влади і боротьби в Україні протягом першої половини ХХ ст.

Від Гімну світового пролетаріату до Гімну партії більшовиків і Сталіну

Лютнева революція 1917 р. зламала традиційні устої життя російського суспільства, наповнивши його атмосферу вітрами вільності та оптимістичних надій. Виразною ознакою доби стало загальне захоплення “гімнами свободи”, найпопулярніший з яких – “Марсельєза”(слова і музика К.Ж.Руже де Ліля, 1792; російський текст П.Л.Лаврова, 1875) здобув майже офіційний статус національного гімну оновленої Росії. Патріотична пісня марсельців супроводжувала офіційні заходи Тимчасового уряду, вона лунала на численних мітингах і зборах, під звуки “Марсельєзи” колишні царські офіцери вели солдат у наступ на ворога, хоча у неформальній обстановці найбільш сміливі з переконаних монархістів демонстративно ігнорували революційний марш, відмовляючись вставати при його виконанні. Не викликала особливого захоплення “Марсельєза” й серед частини радикальних соціалістів, зокрема і В.Леніна: патріотичний пафос французької революційної пісні відверто дисонував з інтернаціоналістськими гаслами соціалістичної революції, про яку мріяли більшовики. То ж і не дивно, що після Жовтневого перевороту в Петрограді активно використовувана “буржуями” для пропаганди ідеї захисту національної Вітчизни “Марсельєза” поступово відійшла на другий план, поступившись пролетарському, соціалістичному

гімну, яким більшовики вважали “Інтернаціонал” (текст Ежена Пот’є, 1870 р., музика П’єра Дегейтера, 1888 р.).

У листопаді 1917 р. внаслідок попадання снаряду змовкли знамениті Кремлівські куранти, що до цього виконували мелодії “Коль славен” та “Преображенський марш”. Роком пізніше голова РНК РСФРР В.Ленін розпорядився відремонтувати російську святиню, переобладнавши мелодію на “Інтернаціонал”. І хоча де-юре останній ніколи не був затверджений в радянській Росії та СРСР як державний гімн, де-факто він таким залишався більше двох наступних десятиліть. Бойовий заклик міжнародного соціалістичного гімну – “Вставай, проклятьем заклейменный, весь мир голодных и рабов!”, як і інші офіційні символи – п’ятикутна зірка та червоний прапор чітко відбивали провідну мету партії більшовиків, сформульовану 1919 р. у партійній програмі, а 1924 р. у преамбулі першої Конституції СРСР – утворити Всесвітню республіку Рад.

Втім, уже за життя Леніна стало очевидною утопічність цієї ідеї. Спочатку поразка революції в Німеччині у 1918 р. поклала край сподіванням на те, що “союз германського молота і радянського хліба переможе весь світ”, влітку 1920 р. російський “пролетарський багнет” так і не спромігся подолати патріотичну оборону поляків, 1923 рік приніс нове розчарування прихильникам “підштовхування” процесу комунізації Європи, примусивши найбільш тверезо мислячих більшовицьких лідерів поставити питання про потребу “визрівання” світової революції. З середини 30-х рр. мотиви пролетарського інтернаціоналізму в СРСР стали поступово стихати, натомість в офіційній ідеології виразно зазвучали мотиви патріотизму – радянського, ясна річ, що не мав “нічого спільного” з колишнім “буржуазним патріотизмом”. Висунута Й.Сталіним ідея про можливість побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні та проголошення Конституцією 1936 р. перемоги соціалізму в СРСР доповнили стару марксистську формулу “пролетарі не мають своєї вітчизни” новою: мовляв, у минулому трудовий народ не мав своєї батьківщини, але тепер, коли влада належить народові – вона у нього є! Нового звучання у зв’язку з цим набувала й ідея світової революції: тепер її майбуття мав “забезпечити” захист СРСР від світового капіталізму в ході Великої війни в Європі. Становлення моделі “радянського патріотизму” відбувалося на фоні згортання національної реформи в країні (політики коренізації), репресій проти національних кадрів у республіках та поступового дрейфу офіційної ідеології в

бік великоросійського патріотизму. Проте вінцем радянської ідеологічної будови 30-х рр. став культ “великого вождя” Й.Сталіна, “глибока любов” до якого була проголошена “одним із наймогутніших проявів радянського патріотизму”³.

“Нова епоха” вимагала нових символів її легітимізації. І вони з’явилися у вигляді помпезних архітектурних форм, сотень тисяч пам’ятників “батьку всіх народів”, живописних полотен із зображенням його самого та сцен щасливого життя радянських людей, документальних стрічок-судів над ненависними “ворогами народу”, переповнених ентузіазму героїв кінокомедій, які співали: “Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек” і, звичайно, урочистих пісень гімнічного типу, що уславлювали Червону армію, Героїв “з числа трудящих мас”, Комуністичну партію, її Вождів на чолі з “наймогутнішим і найвеличнішим” Й.Сталіним.

Процес продукування нових ідеологічних символів творчою елітою перебував під жорстким контролем влади, яка сама обирала тих, кому належало її оспівувати. Офіційним гімнотворцем цієї доби став композитор А.Александров, у творчому доробку якого були такі знакові твори, як “Святой ленинский прапор”, “Кантата про Сталіна”, “Пісня про Сталіна”, та ін. Проте “найвизначнішим шедевром” сталінського композитора став написаний ним 1939 р. “Гімн партії більшовиків”⁴. Важка і статична, переповнена офіційної парадності мелодія гімну ідеально відбивала амбітні претензії режиму на глобальність, віковичність і непорушність. Музику А.Александрова “вдало доповнювали” слова, написані творцем радянської масової пісні В.Лебедевим-Кумачем. В них прославлялася комуністична партія, співалася осанна Леніну і великому Сталіну, виправдовувався розгорнутий у країні масовий терор проти “внутрішніх ворогів”⁵.

*Страны небывалой свободные дети,
Сегодня мы гордую песню поем,
О партии самой могучей на свете,*

О самом большем человеке своем!

Приспів:

Славой оваяна, волею спаяна,

Крепни и здравствуй во веки веков,

Партия Ленина, партия Сталина,

Мудрая партия большевиков!

*Изменников подлых гнилюю породу
Ты грозно сметаешь с пути своего,
Ты—гордость народа, ты —
мудрость народа,*

*Ты—сердце народа, ты — совесть
его.*

*И Маркса и Энгельса пламенный
гений*

*Предвидел коммуны грядущий
восход.*

*Дорогу к коммуне наметил наш
Ленин*

И Сталин великий по ней нас ведет!

Александрівський гімн прийшовся “вождеві всіх народів” особливо до вподоби. Ця обставина вирішила його “почесну долю” стати матрицею Державного гімну СРСР, затвердженого для повсюдного виконання Указом Президії Верховної Ради 15 березня 1944 р.

Після розвінчування культу Сталіна написані поетами С.Михалковим і Г.Ель-Регістаном не без допомоги самого “вождя всіх народів” слова Державного гімну СРСР були змінені, проте його політико-ідеологічне звучання завжди залишалося незмінним і було спрямованим на уславлення правлячої комуністичної партії та радянського способу життя.

“Ще не вмерла Україна” та “Інтернаціонал” як символи влади та ідеологічного протистояння

Процес формування української нації та націоналізму, що проходив у другій половині ХІХ ст., актуалізував проблему творення політичних символів, здатних виступити засобом самоорганізації української спільноти. Одним із таких мобілізуючих символів і став створений 1862 р. поетом, етнографом і фольклористом, уродженцем Східної України П.Чубинським та покладений невдовзі на музику активним діячем культурного життя на Західній Україні композитором М.Вербицьким національно-патріотичний гімн “Ще не вмерла Україна”. Апеляція до козацької історичної спадщини на фоні засудження гетьмана Б.Хмельницького за союз з Росією, заклик до єднання та активних дій в ім'я свободи України знайшли живий відгук серед національно свідомої частини українства, розмежованого кордонами двох імперій. В царській Росії патріотична пісня “Ще не вмерла Україна” не залишилась непоміченою владою, яка вповні зрозуміла небезпечність ідей, навіюваних нею свідомості малоросів: крамольна пісня була заборонена, а сам П.Чубинський за мазепинство висланий на сім років до Архангельської губернії.

Після Лютневої революції 1917 р. гімн “Ще не вмерла Україна” став майже обов'язковим атрибутом усіх маніфестацій, де висувались українські національні вимоги. Заборонені колись слова і музика пісні стали широковідомими та здобули значну популярність і в Києві, і у Львові. З постановом Української Народної Республіки ця патріотична пісня виконувала функцію державного гімну: супроводжувала ті чи інші урочисті заходи, лунала під час офіційних зустрічей іноземних делегацій та в республіканських військах – одним словом перетворилася на

виразний символ ідентифікації української нації та певної політичної влади. Разом із тим, відсутність традицій державотворення, нерозвиненість національної свідомості, в цілому низький рівень політичної культури українського населення зумовили те, що вагома його частина все ж не змогла піднятися до усвідомлення цінності творення власної національної держави, віддавши перевагу ідеї соціальної справедливості та рівності, символічним уособленням якої став “Інтернаціонал”.

Жорсткий конфлікт між прихильниками національних та класових пріоритетів виразно позначався на сприйнятті чи не сприйнятті опозиційних за своєю суттю гімнів. Окремим характерним прикладом цього є епізод, що стався в грудні 1919 р. у м. Умань під час об’єднання очолюваних отаманом Волохом колишніх петлюрівських та червоних частин. Зібравшись у місцевому театрі для проведення спільного концерту-мітингу, волховці та богунці влаштували справжню бійку, яка ледь не обернулася кровопролиттям через те, що перші вимагали від оркестру розпочати концерт гімном “Ще не вмерла Україна”, в той час як другі наполягали на “Інтернаціоналі”⁶.

Важливо відзначити, що від початку розгортання громадянської війни на українських землях “Інтернаціонал”, крім усього іншого, репрезентував створену за активної допомоги РСФРР маріонеткову УСРР, і в цьому контексті фактично виступав символічним запереченням ідеї самостійного державного існування України. Ця обставина, втім, далеко не завжди чітко осягалася масою червоних повстанців, яких приваблювало радикальне гасло більшовиків – забрати й розподілити поміщицьку землю. Нерідко серед тих же богунців і таращанців можна було почути такі розмови: “Ми – українські більшовики, ми – за самостійну Україну”. Не були тотожними в сприйнятті напівписьменних селян і такі поняття, як “більшовик” та “комуніст”. Власне кажучи, саме слово “комуна” наводило жах та викликало люту у приватновласницькі налаштованих хліборобів. Відповідно запровадження більшовиками політики воєнного комунізму на українських землях спричиняло масові повстання селянства, яке свій протест виражали й змінюючи червоні прапори на жовто-блакитні, а “Інтернаціонал” – на гімн “Ще не вмерла Україна”, пропонуючи його модифікації на кшталт⁷:

*Ще не вмерла Україна, але може вмерти,
Бо сама її комуна привела до смерті!*

Поразка української революції та встановлення на початку 20-х рр. радянської влади в Україні означали також затвердження тут відповідних політичних символів. З цього часу і надалі “Інтернаціонал” посів місце “головної революційної пісні”, покликаної служити ідеологічним засобом зміцнення більшовицької влади та формування в свідомості української спільноти відчуття своєї приналежності до єдиного цілого, нового державного утворення – Союзу РСР.

Витіснення уряду та армії УНР в еміграцію та придушення антибільшовицького повстанського руху звичайно поклали край відкритому протистоянню прихильників опозиційних гімнів, проте аж ніяк не припинили його. Статус гімну “Ще не вмерла Україна” як символу УНР старанно плекала українська еміграція. Пам’ятали його і в радянській Україні, хоча офіційна пропаганда багато робила для того, щоб витіснити “петлюрівський гімн” з масової свідомості. Те, в який спосіб це робилося, заслуговує на окрему розмову, ми ж лише вкажемо тут, що в цій справі ставка переважно робилася на дискредитацію ворожих символів шляхом їх висміювання, паплюження тощо. Ціла армія пропагандистів, не кажучи вже про пролетарських письменників, поетів і живописців намагалися своєю працею вплинути на емоційно-чуттєву сферу свідомості людей, пропонуючи огидні образи “класових ворогів” та тісно пов’язуючи їх з національною символікою. Так, в одному разі “масам” пропонувалася оперетка, в якій “бандит С.Петлюра”, латаючи жовто-блакитний прапор, приспівує на мотив українського національного гімну: “Ще не вмерло наше панство, і нагай, і куля / Ще покажемо селянству ми здорову дулю”⁸, в іншому – така вигадана розповідь про придушення військами Центральної Ради більшовицького повстання в січні 1918 р.: “Зачервонів од крові Арсенал і трупом вкрився. Гайдамаки сікли і рубали, мозок робітників розлітався, вкриваючи рожевими плямами мури Арсеналу. А музика грала, завиваючи “Ще не вмерла Україна””⁹ і т. ін.

Процес прищеплювання суспільству системи комуністичних цінностей і звикання з новими символами проходив не безболісно. Час від часу спецоргани фіксували в своїх донесеннях вимоги українців (навіть у Червоній армії) дозволити співати пісню “Ще не вмерла Україна” та сприйняття заборони гімну як прямого порушення їхніх національних прав. З іншого боку, частесеньке (з будь-яких, навіть малозначущих подій) виконання “Інтернаціоналу” на фоні лунаючої політичної тріскотні щодо

світлого комуністичного майбуття та триваючих економічних негараздів, зростання соціальної напруги та перманентних репресій проти інакомислячих позначалися проявами байдужості чи іронічно-скептичного ставлення до соціалістичного гімну, оберталися “стиранням” гостроти його сприйняття навіть у середовищі неофітів комуністичної системи, які виказували незадоволення з приводу примусових співів – мовляв, раніше силували співати “Боже, царя бережи”, а тепер – “Інтернаціонал”.

Наскільки адаптована опозиційною символікою ідеологія продовжувала резонувати в колективній свідомості української спільноти стало зрозумілим з початком сталінського “нового курсу” в аграрній сфері. Нескінченні хлібні реквізиції, масові арешти, депортація десятків тисяч “куркулів” на Північ, примусове загнання до колгоспів обернулося на початку 1930 р. масовими повстаннями українських селян (у 41 округах республіки тільки з 20 лютого до 2 квітня було зафіксовано 1716 масових заворушень)¹⁰. Селяни поряд з соціальними (“Геть колективізацію!”, “Нам не треба радянської влади, яка грабує селян!”, “Геть комуністів, котрі ведуть країну до загибелі!”) висували й національні гасла – “Геть радянську владу – нехай живе самостійна Україна!” У ряді округ (насамперед правобережних) озброєні вилами, сокирами, обрізами хлібороби протистояли владі зі співами гімну “Ще не вмерла Україна”. Про це, зокрема, в середині березня 1930 р. повідомляв вище партійне керівництво республіки голова ДПУ УСРР В.Балицький¹¹. Наприклад, за інформацією чекістів у селах Балановка і Поташня Бершадського району гімн “Ще не вмерла Україна” співав натовп із кількості селян. У с. Іланець цієї ж округи селяни співали український патріотичний гімн у церкві¹². Подібною в цей час була ситуація і в інших округах. Скажімо, в с.Чернігові Кагарлицького району Київської округи юрба жінок із 900 чол., протестуючи проти насильницької колективізації, силоміць розібрала 150 усупільнених коней, вщент розтрощивши колгоспну конюшню. Наспілий загін ДПУ придушив цей виступ, при цьому 10 найбільш активних його учасників були заарештовані. По дорозі до районного ДОПРу останні демонстративно співали український патріотичний гімн¹³. У с.Андріївка Широківського району Криворізької округи гімн “Ще не вмерла Україна” співала селянка на чолі демонстрації з 200 селян, які під білим прапором пішли до сільради з вимогою негайно видати посівний матеріал¹⁴. Таке ж було і в с. Вереміївка Красилівського району: тут натовп жіноцтва розібрав усупільне-

ний незадовго до цього реманент та з вигуками “Геть радянську владу!”, “Нехай живе самостійна Україна!” й співами українського патріотичного гімну намагався розгромити сільську раду¹⁵.

Голодомор 1933 р. та розгортання слідом за цим Великого терору в черговий раз придушили зовнішні прояви нелояльності владі з боку значних мас українського населення. Втім, затвердження в Україні ідеологічних символів епохи культу особи, про які йшлося вище, зовсім не означало їхнього безмежного панування в умах і серцях абсолютної більшості людей. Прихована опозиційність владі деінде продовжувала прориватися на поверхню, набуваючи емоційної форми наруги над портретами вождів, поширення “контрреволюційних” версій “Інтернаціоналу” тощо.

Напередодні та з початком Другої світової війни гімн “Ще не вмерла Україна” знову вийшов на політичну арену як символічне уособлення української держави: 15 березня 1939 р. уперше в історії його офіційно було затверджено як державний гімн в новоутвореній Карпатській Україні, а 30 червня 1941 р. патріотична пісня пролунала у Львові, де українські націоналісти, скориставшись німецьким наступом, проголосили Акт про відновлення Української держави. Німецька окупаційна влада, намагаючись посилити в українському суспільстві антирадянські настрої, поряд з оприлюдненням місць масового захоронення жертв сталінських репресій, згадками про трагедію голоду тощо була готова дивитися крізь пальці на використання української національної символіки, однак не мала намірів будь якою мірою сприяти реалізації українських державотворчих інтенцій. Тож ініціатори вищезазначеної “зухвалої акції” були кинуті до концтабору, а невдовзі всьому українському населенню довелося повною мірою відчутти на собі страхіття нацистського “нового порядку”. Закономірним наслідком цього стало розгортання боротьби проти окупантів з боку зорганізованих “Великою землею” радянських партизанів та Української повстанської армії, які виступали під різними прапорами та перебували в жорсткій конфронтації один до одного. І знову, як це було в роки громадянської війни, українське суспільство виявилось розколотим між прихильниками “Інтернаціоналу” та гімну “Ще не вмерла Україна”.

Уже після завершення Другої світової війни, з 1 січня 1950 р. в Українській РСР офіційним гімном була затверджена пісня “Живи, Україно!” (музика – авторський колектив під керівництвом А.Лебеденця; слова – М.Бажана, П.Тичини). Проте цей гімн так

ніколи і не склав скільки-небудь пристойної конкуренції національному гімну “Ще не вмерла Україна”. Попри наполегливі старання радянських ідеологів, цей останній ніколи не був витіснений з історичної пам’яті українського народу і являв собою символічне уособлення ідеї самостійної української держави. Коли наприкінці 1989 р. на Книщевому цвинтарі в Борисполі над могилою П.Чубинського “націоналістичний” гімн “Ще не вмерла Україна” пролунав на вповні легальній основі¹⁶, стало зрозумілим, що кінець епохи панування комуністичної влади та її символів на українських землях – не за горами.

Post factum

Якби у перші роки після розвалу СРСР хтось висловив ідею про можливість відновлення в новій демократичній Росії сталінського гімну, це б багатьом здалося просто фантастикою. Однак з обранням Президентом В.Путіна це сталося, і в черговий раз підрихтований поетом С.Михалковим гімн набув офіційного статусу. Те, що в російському суспільстві голоси протесту проти повернення старого гімну виявились не переважаючими, в решті-решт, є цілком зрозумілим: Державний гімн СРСР, попри своє комуністичне наповнення, в принципі не суперечив російській державотворчій ідеї і, вочевидь, зовсім не випадково за часів існування Радянського Союзу сама РСФРР не мала власного гімну. Щодо України, то тут ситуація з гімнами, як ми бачили вище, була зовсім іншою: Державний гімн УРСР спочатку виступав не тільки символом комуністичної влади, але й позірної української радянської держави, фактично декларував її підпорядкованість Росії. В цьому контексті недавнє рішення Парламенту України про затвердження Державного гімну “Ще не вмерла України і слава, і воля” є знаковим. Воно демонструє поступове подолання українською спільнотою комплексу малоросійства та водночас засвідчує європейський вибір української держави.

¹ Кружков Г. Гимн Советского Союза. – М., 1944; Земсков М. Гимн страны советов. /Символы родины и воинской доблести /Сост. В.И.Шелекасов, В.П.Делия. – М.,1990. – С.24-34; Роцин Л.В. Наши воинские символы. – М.,1989. – С.16-18.; Александров В. Как создавался Гимн Советского Союза // Москва. – 1988. – № 3. – С.190-194; Годовкин Б. Патриотическая пень о нашем времени и нашем гимне // Литературная газета. – 1990. – 28 февраля та ін.

-
- ² Див.: Погребенник Ф. “Ще не вмерла Україна”. Історія забороненої пісні-гімну // Літературна Україна. – 1990. – 31 серпня; Його ж. Велична й трагічна історія пісні-гімну “Ще не вмерла Україна” // П.Чубинський “Ще не вмерла Україна”. – К.: Обереги, 1991. – С.10-14; Трембицький В. Український гімн та інші патріотичні пісні. – Нью-Йорк – Рим, 1973; Чередниченко Д. “Ще не вмерла Україна” // Культура і життя. – 1991. – 17 серпня та ін.
- ³ Див.: Весенин Е. Советский патриотизм. – М., 1938. – С.5. «Советский патриотизм, – стверджував, зокрема, автор вищезазначеної праці, – это преданность Сталину, у которого нет другой жизни, чем жизнь для великого дела, чем жизнь для борьбы за всеобщее благосостояние народа, за радость для всех трудящихся, для миллионов масс. Советский патриотизм – это священная ненависть и непримиримость к врагам народа, это революционная бдительность к малейшим проискам врагов, как бы они не маскировались...»
- ⁴ Гімн партії большевиков. Музика А.В.Александрова, слова В.Лебедева-Кумача. – М., 1939.
- ⁵ Там само.
- ⁶ История 44-й Киевской стрелковой дивизии. – К., 1928. – С.171.
- ⁷ Капустянський І. Соціальна пісня на українському ґрунті. – Х., 1924. – С.15.
- ⁸ Див.: Котко К. Проти Симона Петлюри. – К., 1921.
- ⁹ Див.: Воронець А. Червона зброя. Червоноармійська читанка. Ч.2. – Х., 1926. – С.17.
- ¹⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр. Спр.3185. – Арк.68.
- ¹¹ Там само. – Спр.3195. – Арк.86.
- ¹² Там само. – Арк.42,78.
- ¹³ Там само. – Арк.93.
- ¹⁴ Там само. – Арк.122.
- ¹⁵ Там само. – Оп.21. – Спр.103. – Арк.53 зв.
- ¹⁶ Погребенник Ф. “Ще не вмерла Україна”. Історія забороненої пісні-гімну // Літературна Україна. – 1990. – 31 серпня.